

JUSTYNA GULCZYŃSKA*

Instytut Programów Szkolnych jako „koordynator” edukacyjnej polityki programowo-wydawniczej w latach 70. i 80. XX wieku w Polsce

Wstęp

Przedmiotem pracy jest zagadnienie kształtowania polityki wydawniczej w obszarze edukacyjno-programowym w Polsce w latach 70. i 80. XX w. Polityka ta, narzucana przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania, miała charakter monopolistycznej struktury decydującej o realizacji zatwierdzanych przez nią treści programowych w ówczesnej szkole polskiej. Wykonawcą założeń programowo-dydaktycznych ówczesnych władz oświatowych był powołany w tym celu Instytut Programów Szkolnych (IPS), stąd w pracy przedstawiono obszary funkcjonowania owego Instytutu, a także ukazano konkretne przykłady realizacji przygotowanych przez IPS programów edukacyjnych. Ponadto w artykule zaprezentowano ewolucję realizacji programów dydaktycznych w szkole polskiej, która ulegała określonej dynamice będącej konsekwencją zmieniającej się w Polsce sytuacji społeczno-politycznej. W tym kontekście można zauważyć słabnący wpływ totalitarnej polityki państwa realizowanej w Polsce w latach 70. oraz sukcesywną degradację owej polityki na rzecz demokracji, m.in. na łamach programów szkolnych.

* Dr hab., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania, 60-568 Poznań, ul. Samarzewskiego 89.

Sytuacja społeczno-polityczna w Polsce i jej kontekst edukacyjny

Początek lat 70. XX wieku charakteryzują zmiany w polityce wewnętrznej Polski. Wówczas władzę przejął Edward Gierek, występując z hasłem budowania „drugiej Polski”. W tym kontekście ówczesny rząd zaczął roztaczać przed społeczeństwem wizję „szybkiego rozwoju cywilizacyjnego”, którą wiązał m.in. z potrzebą stworzenia nowej strategii oświatowej¹. W tej sytuacji władza zaczęła stawiać przed systemem oświaty nowe priorytety, które, jak się później okazało, nie miały nic wspólnego ze społecznym wyobrażeniem tych zmian. Pod hasłem budowania nowoczesnej oświaty oraz ustawiczności w edukacji, której celem miał być wszechstronnie wykształcony obywatel, „nowoczesny Polak”, partia podjęła wówczas ostatnią w PRL, jak się z czasem okazało, próbę transformacji strukturalnej i programowej szkolnictwa, którą było zreformowanie edukacji instytucjonalnej poprzez wprowadzenie nowego modelu szkoły, tj. „dziesięciolatki”. W rzeczywistości poprzez budowanie „nowoczesnego społeczeństwa socjalistycznego” władza rządząca chciała umocnić dyktaturę polityczną, a szkoła miała stać się jeszcze większym niż dotąd narzędziem indoktrynacyjnym. Jednym z obszarów owej dyktatury były realizowane w szkołach programy edukacyjno-wychowawcze, które podlegały bezwzględnemu nadzorowi i kontroli Ministerstwa Oświaty i Wychowania. Ministerstwo to, dla pełnej i wszechstronnej realizacji swych założeń, 15 czerwca 1972 r. na mocy uchwały Rady Ministrów oraz w oparciu o artykuł 4 ustawy z 17 lutego 1961 r. o instytutach naukowo-badawczych² powołało IPS³.

Instytut Programów Szkolnych oraz obszary jego działalności

Powołanie IPS związane było bezpośrednio z przygotowaniami dotyczącymi nowej ustawy o szkolnictwie, wobec której ówczesna władza ustanawiała decyzje o powoływaniu instytucji oraz przeprowadzaniu gruntownych badań naukowych, które miały stać się podstawą do podejmowania wszelkich działań w najważniej-

¹ W. Okoń, *Postęp społeczny i naukowo-techniczny a treść i proces kształcenia*, [w:] *Aktualne problemy integracji nauki i oświaty. Materiały z II Związkowego Sympozjum Sekcji Nauki w Piwnicznej*, red. M. Chechliński, Warszawa 1972, s. 81.

² Dz. U. 1965, nr 19, poz. 129.

³ Uchwała Nr 161 Rady Ministrów z dnia 15 czerwca 1972 r. w sprawie utworzenia Instytutu Programów Szkolnych, „Monitor Polski” 1972, nr 31, poz. 175.

szych sprawach szkolnictwa. Stąd w roku 1972, obok IPS, powołano do życia cztery inne resortowe instytuty, tj. Instytut Badań Pedagogicznych, Instytut Kształcenia Zawodowego, Instytut Badań nad Młodzieżą oraz Instytut Kształcenia Nauczycieli⁴.

Głównym obszarem działań IPS było prowadzenie prac naukowo-badawczych w zakresie treści i metod kształcenia ogólnego oraz opracowywanie odpowiednich dokumentów programowych w celu doskonalenia socjalistycznego systemu nauczania i wychowania w przedszkolach, szkołach podstawowych, szkołach średnich ogólnokształcących, szkołach specjalnych, szkołach dla pracujących oraz w szkołach zawodowych w dziale kształcenia ogólnego. W tym kontekście zadaniem IPS było więc opracowywanie: założeń dydaktyczno-wychowawczych szkół ogólnokształcących, modeli treściowych kształcenia ogólnego dla poszczególnych szczebli i typów szkół, założeń dydaktyczno-wychowawczych poszczególnych przedmiotów nauczania, koncepcji pracy wychowawczej szkoły, planów i programów nauczania, form i metod realizacji programów nauczania, ogólnych koncepcji treściowych i metodycznych podręczników dla ucznia i nauczyciela, podejmowanie odpowiednich inicjatyw wydawniczych oraz dokonywanie oceny podręczników, a także występowanie z inicjatywą w sprawie szkolnych audycji radiowych i telewizyjnych oraz opiniowanie odnoszących programów⁵.

Zadania swoje Instytut Programów Szkolnych wykonywał poprzez: prowadzenie badań i studiów w zakresie koncepcji kształcenia ogólnego, teorii programów i podręczników oraz doboru i struktury treści kształcenia w programach poszczególnych przedmiotów, metod realizacji programów z uwzględnieniem środków dydaktycznych, funkcjonalności i efektywności dydaktyczno-wychowawczej programów, podręczników i pomocy naukowych. Ponadto IPS realizował swoje zadania poprzez rozwijanie metodologii badań w zakresie treści, form i metod kształcenia ogólnego, prowadził eksperymenty w wybranych szkołach oraz współdziałał we wdrażaniu wyników badań do pracy szkolnej. Ponadto IPS organizował sesje i konferencje naukowe, uczestniczył w naradach oraz zjazdach krajowych i zagranicznych, których tematyka związana była z działalnością Instytutu. IPS publikował programy nauczania, prace naukowo-badawcze, podręczniki, materiały pomocnicze i czasopisma. Prowadził też działalność dokumentacyjno-informacyjną, gromadził, opracowywał i udostępniał materiały w dziedzinach objętych jego działalnością⁶.

W zakresie programowo-dydaktycznej działalności Instytutu Programów Szkolnych kierunki prac IPS obejmowały dwa główne obszary:

- 1) prace naukowo-badawcze dotyczące modernizacji treści kształcenia i wychowania w ramach funkcjonującego wówczas systemu szkolnego;
- 2) prace naukowo-badawcze związane z kształtowaniem nowego, przygotowywanego wówczas systemu edukacji narodowej, a dotyczące całokształtu

⁴ *Oświata w latach 1972–1976. Fakty i liczby*, Ministerstwo Oświaty i Wychowania, Warszawa 1976, s. 60.

⁵ Uchwała Nr 161 Rady Ministrów z dnia 15 czerwca 1972 r. w sprawie utworzenia...

⁶ Tamże.

problematyki programów nauczania, podręczników, środków dydaktycznych oraz pomiaru osiągnięć szkolnych⁷.

W ramach pierwszego z wymienionych obszarów działań IPS, koncentrując uwagę na treściach kształcenia i wychowania, opracował szereg programów dla przedszkoli, szkół podstawowych, liceów ogólnokształcących i szkół zawodowych. Równolegle z pracami nad programami Instytut prowadził szereg badań diagnostycznych, weryfikujących – w zakresie techniki konstrukcji programów, badań dla opracowywania nowych programów, w zakresie teorii podręcznika oraz pomocy naukowych. **W tym kontekście do zadań IPS należała również analiza i ocena podręczników dla uczniów i nauczycieli.** Istotnym obszarem prac IPS było też dokonywanie – w ramach uzgodnień i umów międzynarodowych – weryfikacji zagranicznych podręczników do historii i geografii. Ponadto IPS organizował spotkania robocze oraz uczestniczył w konferencjach poświęconych tej problematyce. Kontakty objęły 21 krajów, w tym wszystkie kraje socjalistyczne.

Drugi z wymienionych obszarów działalności IPS stanowiły problemy doboru treści oraz metod kształcenia ogólnego w przygotowywanym wówczas systemie edukacji. W wyniku prac Instytutu oraz, jak wskazywano, we współpracy z przedstawicielami nauki i praktyki szkolnej, ale tak naprawdę w oparciu o wskazówki przygotowane przez Główną Komisję Prognozowania Ministerstwa Oświaty i Wychowania, IPS w latach 1972–1976 opracował: założenia programowe kształcenia i wychowania socjalistycznego w dziesięcioletniej szkole średniej; projekt programu klasy wstępnej dla dzieci sześciolletnich; założenia i projekty programów dla początkowego szczebla nauczania w klasach I–III; wstępną wersję programów dla klas IV–X; projekt systemu kultury fizycznej w dziesięcioletniej szkole średniej; założenia programowe dla szkół specjalnych; projekt założeń programowych dla dwuletniej szkoły specjalizacji kierunkowej; koncepcje założeń, treści i układu podręczników dla uczniów i nauczycieli szkoły dziesięcioletniej⁸.

Na prace nad założeniami i koncepcją programową w dużym stopniu miały wpływ wyniki dyskusji, jaka odbyła się podczas sympozjum naukowego pt. *Szkoła i edukacja permanentna* zorganizowanego przez IPS i Instytut Pedagogiki UW wraz z udziałem zagranicznych gości w roku 1974, a także, zorganizowane, również przez Instytut, w roku 1975 VI Sympozjum Dydaktyków Historii krajów RWPG. Ponadto w roku 1975 IPS nawiązał współpracę z dwudziestoma ośrodkami naukowymi w ramach ogólnopolskiego programu badań pod nazwą *Modernizacja systemu oświaty w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym*. W kolejnych latach Instytut jako koordynator drugiego stopnia prac kontynuował działalność dotyczącą „Treści wychowania i kształcenia ogólnego”⁹.

⁷ *Oświata w latach 1972–76...*, s. 65.

⁸ Tamże, s. 66–67.

⁹ Tamże.

Polityka wydawnicza

W zaprezentowanym powyżej kontekście jawi się ówczesna polityka wydawnicza, która została ostatecznie zdominowana przez władzę oświatową i działającą z jej ramienia IPS. W okresie tym w wyniku uchwalonej przez Sejm PRL reformy ustroju szkolnego, która polegała na wprowadzeniu ujednoliconego modelu dziesięcioletniej szkoły ogólnokształcącej, ówczesne władze państwowe podjęły decyzję o **jednolitej polityce wydawniczej**, która w pełni miała być dostosowana do ówczesnych potrzeb kształcenia ogólnego i zawodowego, szczególnie zaś chodziło o opracowanie i druk podręczników oraz innych publikacji związanych z przygotowywaną reformą edukacji narodowej¹⁰. W tym celu 1 stycznia 1974 r. połączono dwa działające do tej pory wydawnictwa oświatowe, tj. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych (PZWS) oraz Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego (PWSZ), tworząc nową jednostkę organizacyjną pod nazwą Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne (WSiP) z własną bazą poligraficzną w postaci dwu zakładów działających w Bydgoszczy i w Łodzi, które wcześniej już specjalizowały się w masowej publikacji podręczników szkolnych. W ten sposób powstała jedna z największych oficyn wydawniczych w Polsce podporządkowana bezwzględnie Ministerstwu Oświaty i Wychowania.

Po połączeniu i stworzeniu WSiP wzrosła liczba wydawanych przez Wydawnictwo publikacji. Dla przykładu w pierwszym roku swej działalności opublikowało ono 780 tytułów w nakładzie 45 mln egzemplarzy oraz 25 tytułów czasopism pedagogicznych w łącznym nakładzie ponad 5 mln egzemplarzy. Dla porównania w roku 1973 PZWS opublikowały 441 tytułów książek w nakładzie 38 mln egzemplarzy i 23 tytuły czasopism w nakładzie około 5 mln egzemplarzy, a PWSZ opublikowały 250 tytułów książek w nakładzie 4,8 mln egzemplarzy¹¹.

Oprócz podręczników ważnym kierunkiem działalności Wydawnictwa była literatura pedagogiczna i psychologiczna dla nauczycieli, która obejmowała problematykę pedagogiczną, historii wychowania, dydaktyki, wychowania przedszkolnego, oświaty dorosłych, organizacji szkolnictwa, ale też z zakresu psychologii ogólnej, psychologii wychowawczej i rozwojowej. Największym jednak przedsięwzięciem Wydawnictwa w dziale publikacji pedagogicznych było wydanie 34 książek czołowych wówczas polskich pedagogów w serii „Biblioteka Nauczyciela” w łącznym nakładzie przekraczającym 900 tys. egzemplarzy. Ponadto WSiP wydawały pozycje w dziale psychologii w serii „Biblioteka Psychologiczna”. Wydawnictwo koncentrowało się również na publikowaniu literatury pedagogicznej i metodycznej dla nauczycieli szkół zawodowych. Przygotowywane dla tego typu szkół pozycje ukazywały się w tzw. seriach zawodoznawczych, tj. „Biblioteka Kształcenia Zawodowego” (BKZ), „Biblioteka Metodyk Szkolnictwa Zawodowego” oraz „Poznajemy zawody”.

¹⁰ Tamże, s. 80.

¹¹ Tamże, s. 80–81.

Przedstawienie działalności Wydawnictwa WSiP byłoby niepełne bez wskazania publikowanych przez nie czasopism, które adresowane były głównie do nauczycieli oraz ogółu pracowników oświaty i wychowania. Do połowy lat 70. WSiP wspólnie z Ministerstwem Oświaty i Wychowania wydawały 22 czasopisma pedagogiczne w łącznym nakładzie około 4 mln egzemplarzy rocznie.

Ważne jest wskazanie, jakie to czasopisma i co zawierały, aby w ten sposób zaprezentować obszar problematyki, którą się zajmowały oraz uświadomić ich ogromny wpływ na kreowaną wówczas przez władze państwowe politykę oświatową, na kształtowanie szkoły i postawy nauczyciela. Wśród czasopism były więc czasopisma ogólnopedagogiczne wydawane przez WSiP, np. „Badania Oświatowe” – kwartalnik publikowany w latach 1976–1982 w nakładzie 1000 egzemplarzy, poświęcony głównie studiom, problemom i dyskusjom dotyczącym najbardziej istotnych zagadnień systemu kształcenia i wychowania, w szczególności związany z przygotowywaną wówczas reformą szkolną; „Nowa Szkoła” – miesięcznik publikowany wówczas przez WSiP w nakładzie 21 300 egzemplarzy, w owym czasie miał charakter periodyku o tematyce społeczno-pedagogicznej dla nauczycieli, dyrektorów szkół wszystkich typów oraz dla działaczy oświatowych i administracji szkolnej; „Oświata Dorosłych” – miesięcznik publikowany przez WSiP w nakładzie 5700 egzemplarzy, poświęcony teorii i praktyce oświaty dorosłych, publikowany w latach 1957–1990; „Wychowanie Obywatelskie” – miesięcznik, który WSiP publikował w nakładzie 32 700 egzemplarzy, miał on charakter pedagogiczny i społeczno-polityczny o zasięgu ogólnopolskim, celem jego była koordynacja działalności wychowawczej realizowanej wówczas w szkołach oraz instruowanie programowe i merytoryczne nauczycieli-wychowawców, publikowany w latach 1971–1989; „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” – miesięcznik publikowany od roku 1961 przez Wydawnictwo w nakładzie 12 000 egzemplarzy i adresowany dla szkół oraz placówek opiekuńczo-wychowawczych, świetlic, półinternatów, domów dziecka i poradni wychowawczo-zawodowych; „Wychowanie w Przedszkolu” – miesięcznik publikowany od roku 1948 przez Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne w nakładzie 32 000 egzemplarzy i przeznaczony dla nauczycieli wychowania przedszkolnego; „Szkoła Specjalna” – kwartalnik wydawany w nakładzie 3850 egzemplarzy, który wówczas był poświęcony problematyce dzieci niepełnosprawnych intelektualnie, przewlekłe chorych, niedostosowanych społecznie¹². Poza czasopismami ogólnopedagogicznymi WSiP publikował również tzw. czasopisma przedmiotowo-metodyczne. Były to: „Polonistyka” – dwumiesięcznik; „Wiadomości Historyczne” – dwumiesięcznik; „Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna” – miesięcznik; „Wychowanie Muzyczne w Szkole” – dwumiesięcznik; „Biologia w Szkole” – dwumiesięcznik; „Chemia w Szkole” – dwumiesięcznik; „Wychowanie Techniczne w Szkole” – miesięcznik; „Fizyka w Szkole” – dwumiesięcznik; „Geografia w Szkole” – dwumiesięcznik; „Języki Obce w Szkole” – dwumiesięcznik; „Język Rosyjski” – dwumiesięcznik; „Matematyka” – dwumiesięcznik; „Przysposobienie Obronne w Szkole” – dwumiesięcznik; „Zbiorcza Szkoła Gminna” – dwumiesięcznik; „Życie Szkoły” – mie-

¹² Tamże, s. 82.

sięćnik poświęcony problemom nauczania i wychowania w klasach I–IV szkoły podstawowej, a także „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty i Wychowania” – miesięcznik¹³.

Ponadto dla pełnej kontroli i wpływu na kadrę kierowniczą szkół i placówek oświatowo-wychowawczych oraz administrację szkolną Ministerstwo Oświaty i Wychowania wydawało poprzez RSW „Prasa – Książka – Ruch” cztery wersje dwutygodnika „Oświata i Wychowanie”; wersję „A” podstawową, wersję „B” zawierającą wkładkę NURT dla nauczycieli studiujących zaocznie i wieczorowo na wszystkich kierunkach studiów oraz dla nauczycieli zobowiązanych do doskonalenia przedmiotowo-metodycznego, wersję „C” z wkładką NURT dla wszystkich nauczycieli uczących matematyki w klasach I–III, wersję „D” zawierającą obie wkładki NURT¹⁴.

Od roku 1974 Ministerstwo Oświaty i Wychowania przejęło też działalność Instytutu Wydawniczego „Nasza Księgarnia”, oficyny, którą w roku 1921 założyli działacze nauczycielscy, publikując głównie literaturę dla dzieci i młodzieży, czasopisma dla dzieci i młodzieży, podręczniki, literaturę pedagogiczną, m.in. w okresie międzywojennym „Nasza Księgarnia” wydała pierwszą nowoczesną encyklopedię pedagogiczną. W okresie Polski Ludowej wydawnictwo to publikowało również literaturę dla dzieci i młodzieży, a także czasopisma dziecięco-młodzieżowe, takie jak: „Miś”, „Świerszczyk”, „Płomyczek”, „Płomyk”, „Młody Technik”, „Poznaj Swój Kraj”, „Mówią Wieki”, zwiększając swoje nakłady¹⁵.

W kontekście zadań i nadzoru IPS ówczesna działalność wydawnicza to również współpraca z zagranicą, tj. zagadnienia oświatowe ujęte w międzypaństwowych programach współpracy naukowej i kulturalnej wszystkich krajów obozu socjalistycznego oraz niektórych krajów kapitalistycznych. Współpraca owa była realizowana w aspektach politycznym, tematycznym i problemowym. Oczywiście dominowały w owej współpracy kraje socjalistyczne, stanowiąc ponad 75% wszystkich form współpracy resortu oświaty z zagranicą. Ów dość dynamiczny wzrost kontaktów z krajami socjalistycznymi przekładał się przede wszystkim na uzgadnianie poglądów na temat zasadniczych przemian w systemie oświatowym oraz komunistycznym wychowaniu młodzieży.

Najważniejszym obszarem owej wymiany była współpraca pomiędzy Ministerstwem Oświaty i Wychowania a Ministerstwem Oświaty ZSRR. Rozbudowywano ją w oparciu o Układ Przyjaźni, Współpracy i Wzajemnej Pomocy pomiędzy PRL i ZSRR zawarty 8 kwietnia 1965 r. oraz Porozumienie z 14 grudnia 1970 r. o współpracy kulturalnej i naukowej pomiędzy PRL i ZSRR. Najważniejsze zadania realizowane w ich ramach to: kierowanie i zarządzanie systemem oświaty; organizacja pracy naukowo-badawczej; doskonalenie treści wychowawczych odpowiednio do rozwoju procesu naukowo-technicznego; nauczanie i doskonalenie znajomości języków (polskiego i rosyjskiego); współpraca pomiędzy naukowymi ośrodkami pedagogicznymi; bezdewizowa wymiana uczniów szkół średnich

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 83.

¹⁵ Tamże, s. 84.

na obozy letnie i wakacyjne praktyki zawodowe. W tym kontekście np. strona radziecka, realizując potrzeby Ministerstwa Oświaty i Wychowania w zakresie przygotowania nauczycieli języka rosyjskiego do pracy w nowo zorganizowanych zbiorczych szkołach gminnych, organizowała od roku 1974 roczne studia dla 300 polskich nauczycieli. Ponadto w ramach współpracy ze Związkiem Radzieckim w dziedzinie wymiany doświadczeń w latach 1972–1975 przetłumaczono i opublikowano 33 tytuły w łącznym nakładzie 330 tys. egzemplarzy. W ramach owej współpracy ukazało się też wiele tytułów o dużych nakładach dla dzieci i młodzieży. Dla przykładu wydawnictwo „Nasza Księgarnia” w latach 1972–1975 wydała 53 tytuły o łącznym nakładzie 5 346 400 egzemplarzy¹⁶.

Polityka MOiW oraz IPS w zakresie programów nauczania w latach 70.

Założenia polityki oświatowej oraz prace IPS, który realizował owe założenia oraz pełnił funkcję koordynująco-nadzorującą w oświatowej polityce wydawniczej, przełożono na język programów nauczania właściwie wszystkich przedmiotów szkolnych. Uwagę swoją IPS skupił jednak na kilku najważniejszych przedmiotach nauczania, w ramach których „właściwie realizowana” problematyka była dla Instytutu i dla władz oświatowych gwarantem odpowiedzialnego, zgodnego z panującą ideologią socjalistyczną, kształcenia dzieci i młodzieży.

Przedmiotem takim był z pewnością **język polski**. W zakresie przygotowania jego programu, podkreślano, iż

[...] język polski w procesie nauczania i wychowania pełni szczególnie ważną rolę, umożliwia bowiem pełniejszą realizację takich zadań szkoły, jak kształtowanie podstaw naukowego poglądu na świat, postawy patriotycznej i internacjonalistycznej, moralności socjalistycznej, uczuciowego zaangażowania w budowie nowego życia¹⁷.

Analiza odpowiednich dzieł literackich miała wywoływać wśród młodzieży pożądane emocje, takie jak miłość do ojczyzny, fascynacja socjalizmem, odraza i niechęć do „wyzyskiwaczy” i „wrogów”¹⁸. Również w zakresie **propedeutyki nauki o społeczeństwie**, czyli przedmiotu, który został wprowadzony zamiast wychowania obywatelskiego w czerwcu 1974 r., IPS, opracowując nowy program tego przedmiotu dla szkół średnich oraz licząc na dojrzałość dorastającej mło-

¹⁶ Tamże, s. 86–87.

¹⁷ *Język polski, klasy I–IV, Profil podstawowy, Profil humanistyczny (filologiczny), Profil matematyczno-fizyczny, Profil biologiczno-chemiczny*, Warszawa 1974, s. 46–47.

¹⁸ Tamże.

dzieży, sformułował główny jego cel, jakim miało być „pogłębienie procesu kształtowania postaw ideowo-politycznych i obywatelskich młodzieży kończącej szkołę średnią”. Jak podkreślono,

wartością naczelną wiążącą wszystkie treści zawarte w programie tego przedmiotu jest socjalistyczny patriotyzm wyrażający się w poczuciu związku i solidarności ze swoim krajem i narodem, gotowości do obrony kraju, do ponoszenia ofiar i wyrzeczeń w imię jego spraw, odpowiedzialności za socjalistyczny rozwój poszczególnych sfer jego życia¹⁹.

Podstawą zmian w propedeutyce nauki o społeczeństwie było podporządkowanie całokształtu treści i celów jednej idei, a mianowicie ówczesnym zadaniom wychowania ideowo-obywatelskiego, które na czołowym miejscu sytuowały Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą jako partię kierującą procesem przeobrażeń socjalistycznych. Przedmiot składał się z następujących działów zaopatrzonych dodatkowo szczegółowym wyliczeniem celów kształcących i wychowawczych, którymi były: podstawy ustroju politycznego PRL, polityka społeczno-gospodarcza, polityka zagraniczna i współpraca gospodarcza z zagranicą, społeczeństwo rozwiniętego socjalizmu²⁰. Również w programie nauczania **języka rosyjskiego** w uwagach wstępnych znajdujemy wzniosłe hasła, jak ważny to przedmiot, w nauczaniu którego „nauczycielowi języka rosyjskiego przypada wielka rola w wychowaniu młodzieży. Uczy on języka pierwszego i największego państwa socjalistycznego na świecie, najbliższego sąsiada i sojusznika Polski”. Jak podkreślają dalej autorzy programu, „realizacja tematyki programu umożliwia wytworzenie emocjonalnego stosunku młodzieży do ZSRR, wyrażającego się w szacunku, przyjaźni, poczuciu solidarności, zrozumieniu podstaw i wartości współpracy polsko-radzieckiej w różnych dziedzinach, wyrażającego się w docenianiu osiągnięć społecznych i kulturalnych Związku Radzieckiego oraz jego roli w kształtowaniu nowej rzeczywistości, w walce o postęp i pokój na całym świecie”. Miało to służyć ukazaniu „[...] wyższości ustroju socjalistycznego nad kapitalistycznym”²¹. Istotnym dla ówczesnej polityki państwa było również wprowadzenie od września 1973 r. do klas III i IV szkół średnich przedmiotu o nazwie **przysposobienie do życia w rodzinie socjalistycznej**. Przedmiot ów miał służyć odbudowie wpływu władzy socjalistycznej na instytucję rodziny. Realizowano więc zagadnienia odpowiedzialności rodzicielskiej, a przede wszystkim objaśniano zasady życia w PRL, a także promowano „nowoczesną” obyczajowość, tj. dostarczanie młodzieży informacji o planowaniu rodziny, antykoncepcji, aborcji. W maju 1975 r. przedmiot ten wprowadzono do planu nauczania klas I i II liceum ogólnokształcącego oraz pozostałych szkół ponadpodstawowych²². W jego ramach znalazły się

¹⁹ *Propedeutyka nauki o społeczeństwie (program nauczania)*, Warszawa 1973, s. 3.

²⁰ *Propedeutyka nauki o społeczeństwie (program nauczania)*, Warszawa 1974, s. 3, 6–7, 29.

²¹ *Program nauczania liceum ogólnokształcącego, klasy I–IV (tymczasowy), Język rosyjski*, Warszawa 1970, s. 19.

²² *Przysposobienie do życia w rodzinie socjalistycznej (program eksperymentalny)*, MOiW, IPS, Warszawa 1973; Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 19 maja 1975 r. (Nr DW-1-508/1/75) w sprawie wprowadzania przedmiotu „przysposobienie do życia w rodzinie” w młodzieżowych szkołach ponadpodstawowych, Dz. Urz. Min. Ośw. i Wych. 1975, nr 6, poz. 60.

takie zagadnienia, jak: problemy człowieka w świetle nauki i ideologii socjalizmu; problemy filozoficzne, światopoglądowe i psychologiczne okresu młodzieńczego; problemy życia erotycznego w wieku młodzieńczym; problemy społeczno-moralne i obyczajowo-prawne życia erotycznego i płciowego²³.

Głównym elementem wszelkich zmian w programach nauczania wdrażanej wówczas „dziesięciolatki” było realizowanie jej w oparciu o wzór szkoły radzieckiej, dlatego zmiany programowe musiały być spójne z owym wzorem. Stąd nad programami poszczególnych przedmiotów, zgodnie z założeniami polityki oświatowej oraz z obszarami prac IPS, pracowały tzw. zespoły międzynarodowe, co pozwalało na całościowe kontrolowanie dydaktyki szkolnej państw satelickich. W związku z tym IPS w ramach swej działalności prowadził m.in. „współpracę międzynarodową” pomiędzy poszczególnymi krajami, kontynuował zadania wynikające z międzynarodowych umów kulturalnych dotyczących doskonalenia treści w polskich i zagranicznych podręcznikach. Zadania te objęły m.in. międzynarodowe doskonalenie treści podręczników historii i geografii w ramach umów bilateralnych; multilateralną analizę podręczników szkolnych organizowaną przez UNESCO; prace związane z działalnością Międzynarodowej Rady Ekspertów krajów socjalistycznych do Walki z Antykomunizmem w Pedagogice Zachodu; badania naukowe związane z wyżej wymienioną tematyką (przykładowo: problematyka polska w nauczaniu szkolnym w Austrii; koncepcja metodyczna francuskich podręczników geografii; historia i metodologia międzynarodowego doskonalenia treści podręczników szkolnych). Między innymi w ramach prowadzonej współpracy międzynarodowej w zakresie analizy treści podręczników szkolnych do historii i geografii w ramach działalności dwustronnych komisji ekspertów ds. weryfikacji podręczników szkolnych, odbyło ogółem 8 spotkań komisji międzynarodowych (4 w Polsce i 4 za granicą) z ZSRR, NRD, CSRS, LRB, SFRJ, ale też z Austrią, Finlandią i Grecją²⁴. Jednym z etapów realizacji „współpracy międzynarodowej” było np. spotkanie 15 sierpnia 1974 r. w Ministerstwie Oświaty i Wychowania przedstawiciela Ministerstwa Oświaty CSRS Tomasza Slonka i przedstawiciela Instytutu Programów Szkolnych MOiW Andrzeja Szcześniaka. Treścią spotkania było przedyskutowanie form i metod realizacji punktu 11 Umowy Kulturalnej zawartej między Ministerstwami Oświaty Czechosłowacji i Polski dotyczącej współpracy na gruncie ustalania treści zawartych w podręcznikach historii, geografii i przedmiotów pokrewnych obu państw. Efektem spotkania były ustalenia dotyczące powołania komisji mieszanych polsko-czeskich, których zadaniem było dokonywanie recenzji i uwag na temat podręczników²⁵. Komisje te pracowały nad doskonaleniem podręczników poprzez ich analizę i podejmowanie ustaleń w zakresie dokonywania zmian w ich treściach²⁶.

²³ *Przysposobienie do życia w rodzinie...*

²⁴ *Instytut Programów Szkolnych, Sprawozdanie z działalności w roku 1979*, Warszawa 1979, s. 9, 22.

²⁵ MOiW, Archiwum, *Departament: Gabinet Ministra, Znak: Zespół Zagraniczny, GM-2/0832/75/76, Treść: Komisja mieszana podręcznikowa historii i geografii*, sygn. 1968-1973-1976.

²⁶ MOiW, Archiwum, *Protokół z obrad IV polsko-czeskiej Komisji ds. doskonalenia treści podręczników historii i geografii, 29 kwietnia 1976 r., Departament: Gabinet Ministra, Znak: Zespół Zagraniczny, GM-2/0832/75/76, Treść: Komisja mieszana podręcznikowa historii i geografii*, sygn. 1968-1973-1976.

Zaprezentowane powyżej działania dawały gwarancję realizacji treści programowo-dydaktycznych „jedynie słusznych”, zgodnych z polityką oświatową ówczesnej Polski jako jednego z państw satelickich ZSRR.

Sytuacja społeczno-polityczna Polski w latach 80. i jej wpływ na politykę MOiW oraz IPS w zakresie programów nauczania

Lata 80. są okresem, w którym treści kształcenia realizowane w szkołach poddawane były, ze względu na dość dynamiczną sytuację polityczną w kraju, różnym zmianom i modyfikacjom.

Z początkiem dekady na oświatę i wychowanie rzutowała rozpoczęta przez NSZZ „Solidarność” i podtrzymywana przez część wydawnictw periodycznych tzw. akcja „odklamywania” treści programowych głównie przedmiotów z grupy humanistyczno-społecznej. Wyprzedzając znacznie negocjacje ze stroną rządową w sprawach programowych, NSZZ „Solidarność” upowszechniała nieoficjalnie wśród nauczycieli własne wersje programów nauczania takich przedmiotów, jak: język polski, historia, propedeutyka nauki o społeczeństwie i wiedza obywatelska²⁷. Jednocześnie opozycja nauczycielska kierowała do MOiW szereg wniosków dotyczących zmian w programach nauczania, podkreślając m.in. konieczność „[...] jak najszybszego przywrócenia rangi nauczania historii poprzez wprowadzenie do programu historycznego prawdy”²⁸.

Na skutek dążeń strony opozycyjnej, a także napływających z całego kraju wniosków i postulatów na rzecz odkłamywania programów szkolnych, 5 marca 1981 r. strona rządowa oraz opozycja przystąpiły do dwustronnych dyskusji na temat zmian programowych w oświacie. Jednak pomimo opozycyjnych postulatów programowych oraz prowadzonych rozmów dwustronnych, działający z ramienia MOiW Instytut Programów Szkolnych podejmował raczej ostrożne prace nad reformą programów nauczania, dystansując się z czasem do postulatów opozycji stwierdzeniem, iż

Sprawy treści kształcenia należą wyłącznie do kompetencji Ministerstwa Oświaty i Wychowania, które jest jednostką nadrzędną w stosunku do wszystkich partnerów i odpowiada konstytucyjnie za treści programowe, [natomiast] Zespół MOiW uczestniczący w spotkaniu z NSZZ „Solidarność” był tylko upoważniony do przyjęcia materiałów i ustalenia dalszego trybu współpracy w ramach podpisanych porozumień²⁹.

²⁷ AAN, MOiW, *Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR*, sygn. L VIII/654; *Sytuacja polityczna w środowisku szkolnym w okresie od sierpnia 1980 do grudnia 1981*, Warszawa 1982.

²⁸ MOiW, Archiwum, *Postulaty opracowane przez NSZZ „Solidarność” przy XLVIII Liceum Ogólnokształcącym im. E. Dembowskiego w Warszawie, 27 października 1980r.*, Departament: Gabinet Ministra, Znak: GM 1/P/K/81, Treść: *Korespondencja dotycząca postulatów*, sygn. 629/17/III/1981, s. 3.

²⁹ MOiW, Archiwum, *Protokół z rozmów Ministerstwa Oświaty i Wychowania z przedstawicielami Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa polskiego*, Departament: Gabinet Ministra, Znak: GM-1/P/K/81, Treść: *Dodatkowe protokoły*, sygn. 629/16/II/1981, s. 4, 5.

W konsekwencji takiego stanowiska problematyka realizowana w szkołach ulegała zmianie z wielką ostrożnością. Środowisko opozycyjne natomiast, pomimo jednoznacznie nieprzychylnego stanowiska strony rządowej, nadal podejmowało działania w celu odkłamania programów nauczania w szkołach. W kwestii tej dużą rolę odegrało lubelskie środowisko oświatowe, które rozpoczęło wdrażanie własnych programów szkolnych przygotowanych według programu i materiałów opracowanych przez „Solidarność”. Zajęcia w oparciu o te programy prowadzone były przez nauczycieli członków „Solidarności”, a także przez osoby z zewnątrz rekrutujące się z uniwersytetów lubelskich, tj. UMCS oraz KUL, a także osoby wskazane przez „Solidarność”³⁰. Jak stwierdzono wówczas w strukturach władzy państwowej, sytuacja, jaka miała miejsce w szkołach lubelskich w listopadzie 1981 r., była praktycznym „przejęciem władzy” przez opozycję w poszczególnych placówkach oświatowych i ustanowieniem funkcjonowania oświaty według programu „Solidarności”³¹.

W zakresie zmian realizowanych w szkołach treści programowych znaczną rolę odegrała młodzież przygotowująca i publikująca w ramach tzw. „drugiego obiegu” pisma opozycyjne. Nie widząc perspektyw szybkiego i całościowego odkłamania programów, zwłaszcza historii, podejmowała ona próby niezależnego przekazywania prawdziwych dziejów Polski na łamach niezależnych pism uczniowskich. Przykładem jest Niezależne Pismo Krakowskiej Młodzieży Licealnej pt. „VIS”. Założeniem młodzieży redagującej to pismo było przyczynienie się do wzrostu świadomości historycznej i narodowej wśród młodych Polaków, która, jak ujęła to redakcja pisma, „przez długie lata w ramach wielostronnej akcji „wymóżdżania” poddawana była również praniu mózgow w aspekcie przedmiotów kształtujących poglądy polityczne i historyczne”³². Taką niezależną edukację młodzieży realizowało na łamach publikacji podziemnych wiele pism drugoobiegowych.

Wprowadzenie stanu wojennego i jego konsekwencje, ale również niezadowolone społeczeństwo, zwłaszcza środowisk oświatowych z powodu nieprecyzyjnej sytuacji dotyczącej przygotowywanej reformy oświatowej, tzw. „dziesięciolatki”, spowodowały, że rząd uchwałą Sejmu z 26 stycznia 1982 r. wstrzymał realizację reformy strukturalnej, zapowiadając jednak kontynuację reformy programowej w szkolnictwie. W konsekwencji uchwały z 26 stycznia 1982 r., zarządzeniem z 27 stycznia 1982 r. wprowadzono zarówno w szkołach podstawowych, jak i w liceach ogólnokształcących nowe plany nauczania³³, które nadal jednak znacznie odbiegały od żądań i postulatów w tym zakresie opozycji.

³⁰ MOiW, Archiwum, *Informacja o rozmowach między Wojewodą Lubelskim a Zarządem Regionu Środkowo-Wschodniego NSZZ „Solidarność” w Lublinie w sprawach oświaty i wychowania w dniu 25 listopada 1981r., Departament: Gabinet Ministra, Znak: GM 1-0001/81, Treść: Kolegium MOiW, sygn. 559/1.*

³¹ Tamże.

³² „VIS”, *Niezależne Pismo Krakowskiej Młodzieży Licealnej*, Kraków 1981, CDCN Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. A 415710.

³³ Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 27 stycznia 1982 r. (Nr KO-4030-7/82) w sprawie wprowadzenia w szkołach podstawowych i liceach ogólnokształcących nowych planów nauczania, Dz. Urz. Min. Ośw. i Wych. 1982, nr 3, poz. 23.

Rok 1984 ostatecznie zamknął wszelkie istniejące jeszcze do tej pory, a wywalczone wcześniej, nadzieje opozycji na demokratyczne zmiany w programach nauczania. IPS wydał kolejne programy, które nie były odzwierciedleniem wynegocjowanych zmian w tym obszarze z 1981 r. Jak stwierdzono np. w *Uwagach do programu nauczania historii* z roku 1984,

wszystkie programy nauczania historii wydane w 1981 r. jako wynik negocjacji z „Solidarnością” zawierają błędnie sformułowane hasła o charakterze antyradzieckim, co wyraża się w zapisach typu: przymusowa kolektywizacja w ZSRR, skutki społeczne kolektywizacji, obozy pracy, dyktatura Stalina, rola NKWD, sytuacja na ziemiach polskich wcielonych do ZSRR, sprawa katyńska, zerwanie stosunków dyplomatycznych z rządem polskim w 1943 r., oczekiwanie szybkiej ofensywy radzieckiej w 1944 r. itp.³⁴

W roku 1984 Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR nakazał oczyszczenie programu „z haseł obcych ideowo i politycznie, z haseł kosmopolitycznych pisanych pod wpływem inspiracji prozachodniej historiografii, zwłaszcza RFN i polskich opozycjonistów, znajdujących się na emigracji, a pracujących dla wrogich Polsce ośrodków dywersyjnych”³⁵.

Sytuacja taka powtarzała się w kontekście innych przedmiotów. Państwowe władze oświatowe, realizując założenia uchwały Sejmu PRL z 27 stycznia 1982 r., w kolejnych latach wprowadzały do szkół ustalone plany i programy nauczania. Programy owe przygotowywane były w oparciu o intensywne debaty, jak np. debata, jaka odbyła się wokół programu do nauki historii w szkole ponadpodstawowej. Tutaj podstawę wyjścia dla nowych programów szkół średnich stanowił zmieniony program szkoły podstawowej. Inicjatywę opracowania tego programu przejęła Pracownia IPS współpracująca z Zespołem Programowym pod przewodnictwem Czesława Majorka. Projekty tych programów były dyskutowane na posiedzeniu Prezydium Zespołu Historyków Partyjnych przy KC PZPR, w Komisji Dydaktycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz dwukrotnie na posiedzeniu Zespołu Programowego Historii przy MOiW. Głównymi celami nowego programu historii w szkole średniej od roku szkolnego 1986/87 było m.in.:

[...] pogłębienie wiedzy uczniów o najważniejszych etapach rozwoju cywilizacyjnego ludzkości oraz o genezie ówczesnych stosunków społeczno-gospodarczych, ustrojowych, politycznych i kulturalnych, [...]; kształtowanie racjonalnego poglądu na stosunki między państwami i narodami oraz na miejsce Polski w świecie; rozwijanie krytycyzmu wobec różnych źródeł wiedzy historycznej, samodzielności myślenia, a także eliminowanie ze świadomości uczniów różnego rodzaju mitów i zafałszowań [...]; przygotowanie uczniów do aktywnego i świadomego udziału w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym kraju, do twórczej pracy dla państwa socjalistycznego³⁶.

³⁴ *Uwagi do programów nauczania historii w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych (poufne)*, AAN, Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR, sygn. L VIII/671.

³⁵ Tamże.

³⁶ MOiW, Archiwum, *Program liceum ogólnokształcącego, liceum zawodowego, technikum i technikum na podbudowie ZSZ, Historia*, MOiW, Instytut Programów Szkolnych, Warszawa 1984; WSiP, Departament Organizacji Badań i Informacji Pedagogicznej, Znak: 4120, Treść: *Programy nauczania liceum ogólnokształcącego*, sygn. 823/9/cz. I.

Twórcom programu szczególnie zależało na wdrażaniu wychowanków do myślenia kategoriami życia społecznego i państwowego, a także na kształtowaniu więzi emocjonalnych i racjonalnych z postępowymi tradycjami polskiego życia narodowego i państwowego, w tym także z tradycjami polskiego ruchu robotniczego. Zespół Przedmiotowy Historyków przy Instytucie Programów Szkolnych zaakceptował programy jako nadające się do użytku szkolnego, z zastrzeżeniem, że należy je doskonalić w toku procesu dydaktycznego³⁷. Na tej podstawie 8 maja 1984 r. program historii przygotowany w Instytucie Programów Szkolnych został zatwierdzony przez MOiW do realizacji od roku szkolnego 1986/87.

Podobne stanowisko miało miejsce w zakresie zmian programowych w edukacji społeczno-politycznej. Stąd w listopadzie 1983 r. MOiW prowadziło prace nad reformą programową, wprowadzając we wszystkich typach szkół, w miejsce propedeutyki nauki o społeczeństwie – wiedzę o społeczeństwie. Twórcy nowego programu tego przedmiotu zdawali sobie sprawę z trudnych warunków, w jakich miał przebiegać proces wychowania obywatelskiego młodzieży, tj. sytuacja społeczno-gospodarcza kraju, oddziaływanie zarówno wewnętrznych środowisk, jak i zewnętrznych ośrodków walki ideologicznej i opozycji antysocjalistycznej, które, jak napisano w programie, „[zmierzają] do wytwarzania ruchów destabilizacji społeczeństwa i państwa”. Zatem „Jednym z ważnych frontów walki ideologicznej pozostanie front walki o młodzież”³⁸. Pod tym też kątem starano się realizować program wiedzy o społeczeństwie.

Istotną rolę we „właściwej” realizacji programów nauczania w szkołach ponadpodstawowych zaczęły odgrywać też zaplanowane od roku szkolnego 1986/87 nowe przedmioty fakultatywne i obowiązkowe. Były to: informacja naukowa, problemy religioznawstwa, ochrona i kształtowanie środowiska, wybrane zagadnienia z pedagogiki i psychologii, wiedza o prawie, propedeutyka wiedzy ekonomicznej, propedeutyka filozofii, problemy współczesnej cywilizacji.

Podsumowanie

Podsumowując należy stwierdzić, iż polityka programowo-wydawnicza realizowana w Polsce w latach 70. i 80. charakteryzuje się przede wszystkim silnym aspektem ideologicznym. Ideologia socjalistyczna odgrywała w kwestiach programowo-wydawniczych rolę nadrzędną. IPS był natomiast instytucją, która, z ramienia Ministerstwa Oświaty i Wychowania, przygotowywała, koordynowała oraz nadzorowała publikowanie i realizację założonych przez władze oświatowe programów edukacyjnych. Ponadto IPS, w ramach swej działalności merytorycz-

³⁷ *Uwagi do programów nauczania w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych (poufne)*, AAN, Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR, sygn. L VIII/671.

³⁸ Tamże, s. 16.

nej, współdziałał z wieloma placówkami i instytucjami, wobec których, z racji nadanego mu prawa, sprawował funkcję nadrzędną. Były to: placówki naukowo-badawcze, szkoły wyższe, odpowiednie resorty, instytucje wydawnicze, organy administracji szkolnej, a także instytucje zagraniczne prowadzące prace oświatowo-dydaktyczne. Instytut odgrywał istotną rolę w całym prezentowanym okresie, kształtując dydaktykę szkolną. Jednak prezentowana problematyka, poprzez zestawienie wydarzeń lat 70. i 80., ukazuje znaczny kontrast pomiędzy działalnością IPS i jego siłą oddziaływania na dydaktykę w polskich szkołach a ogromnym znaczeniem rodzącej się wówczas i rozprzestrzeniającej swoją działalność opozycji politycznej w procesie zmian edukacyjnych. Był to niewątpliwy sukces w całym procesie wyzwalań polskich programów szkolnych z gorsetu ideologii socjalistycznej i otwarcia ich na niezależne, nieocenzurowane przekazywanie wiedzy uczniom polskim.